

A SZABADIDŐ KONCEPCIÓJA MARXNÁL

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
központi kiadványa

Budapest, 1974

Összeállította,
a bevezetést és a jegyzeteket írta:

Dr.Thoma László

Felelős szerkesztő:

Falussy Béla

Készült a TIT Rotaüzemében,
Budapest VIII., Bródy Sándor u.16
Gysz.: 74/590 - Példányszám: 500 - 2,25 (A/5) iv
Kiadásért felelős: Kovács Lajos

Ez az összeállítás nem tartalmazza Marxnak valamennyi megjegyzését, tézisét, véleményét a szabadidőről. A cél nem is ez volt. A vállalt feladat az volt, hogy egy olyan szemelvénygyűjteményt adjunk közre, amelyik nagyjában-egészében átfogja azokat a kérdéseket, amik szükségesek Marx szabadidő-konceptiójának a rekonstruálásához. A legjellemzőbb és legfontosabb megfogalmazásokat igyekeztünk összegyűjteni. Természetesen nem ábrázolhattuk Marx személyes gondolati fejlődését, ami pedig igen tanulságos lett volna. Néhány utalástól ill. egy kiemeléstől eltekintve nem foglalkoztunk sem a Gazdasági-filozófiai kéziratokkal, sem a Német ideológiával, holott ezek a problémák /alapvetően helyes filozófiai felfogásban/, már e művekben is felmerültek, s ha később bizonyos megfogalmazásbeli módosításokkal is jönnek elő, Marx sohasem volt kénytelen revideálni e fiatalkori nézetait. Sőt, már a doktori disszertációjában is foglalkozik a "hedone" kategóriájával, s az akkori filozófiai alapállása is kontinuum az egész marxi életművel e kérdésben. Számos probléma, ami pedig szükséges a kérdés megnyugtató tisztázásához /munkamegosztás, a kultúra fejlődésének dialektikája stb./ szintén nem, vagy nem a súlyának megfelelően szerepel az összeállításban. Ezt részben a vita, részben pedig a kérdésről szóló tanulmány tisztázza.

Még egy megjegyzés: Marx szabadidő-konceptiójának a rekonstruálása elsősorban módszertani szempontból kikerülhetetlen feladat. De nem állíthatjuk, hogy pusztán ezzel megválaszolhatjuk a

szabadidő egész problematikáját. Vagy másképpen fogalmazva: Marx nézeteinek a megértése, nem mentesíthet bennünket attól, hogy a magunk történelmi kérdéseivel szembenézzünk. Ezt éppen a marxista történetiség követeli. Módszertanilag, s a kor történelmi problémáinak tükrében azonban nélkülözhetetlen alapokat jelent. A társadalmi problémák nem ismétlődnek, hanem tovább élnek, s e továbbélés nem egyszer latens ellentmondásaik kibomlását jelenti. Hogy megérthessük, ebben a fejlődésben kell megragadnunk e problémákat, múltjukban felismerni jelenünk előzményeit. Azt azonban, hogy a múltból mi a fontos és mi a törvényszerű, a jelen kérdései fogják meghatározni.

Dr. Thoma László

"Az idő a képességek, stb.
kifejlődésének a tere"

/Marx/

1. A szabadidő a szabad bér munkás-lét kategóriája. A munkás szabadsága az, hogy szabadon eladhatja munkaerejét, de ugyanakkor kénytelen is eladni azt. Az adásvétel tárgya csak a munkás munkaereje, és nem az élete.

2. A munkás munkaerejének használati értékét adja el. A munkaerőnek mint árunak az a sajátossága, hogy nagyobb mennyiségű terméket képes létrehozni, mint amibe kerül. A munkaerő kifejtésének mértéke a munkaidő. A munkaidő két részből áll: szükséges és többlet munkaidőből /változó és állandó tőke/. A szükséges munkaidő, a munkaidőnek az a része, amely alatt a munkás saját munkaerejét újratermeli, azaz ehhez az újratermeléshez szükséges javakat /termékeket vagy árukat/ megtermeli.

3. A szükséges munkán felüli idő a társadalom "rendelkezésre álló ideje". A szükséges munka mint olyan, független annak társadalmi formájától. A többletmunka, amit a társadalom rendelkezésre álló idejében végeznek, többletterméket ill. értéktöbbletet hoz létre. A különböző termelési módokat az a forma különbözteti meg egymástól, ahogyan a többletmunkát /mint rabszolga-, robot-, vagy bér munka stb./ kisajtolják. A csereérték-termelésben a többletmunkára való igény határtalan. Éppen ezért a munkanapot csak a munkásság harca, a tőkés gazdasági belátása és a munkanap természetes határai korlátozzák.

4. Rendelkezésre álló idő /azaz a szükséges munkán felüli "fölös idő", amely az egyén számára "pihenő idő", "szabadidő" vagy "magasabb tevékenységre való idő"/, csak a társadalmi termelés egy meghatározott termelékenységeinek a szintjén jelenhet meg. Ekkor azonban a valóságos gazdaság mértéke. Az "ellentétes forma" azonban ezt a gazdagságot mint szegénységet termeli. A gazdagság a termelékenység bázisán kibontakozó sokoldalú emberi szükségletek és képességek totalitása. Az ellentétes forma azt jelenti, hogy a munka termelőerejének, mint egyetemes emberi képességek kibontakozásának feltétele az egyén képességeinek és szükségleteinek a feláldozása. A szabadidő tartalmilag magában hordja ezeket a történelmi ellentmondásokat.

5. A szabadidő valóban szabaddá tétele a proletáriátus teljes felszabadításának a programjában fogalmazódik meg. Ez tartalmazza egyrészt mint politikai programot a munkaidő megrövidítésének követelését, másrészt és ugyanakkor ez elszakíthatatlan a munka termelőerejének a kibontakozásától, a munka ellentétes formájának a felszámolásától.

6. Éppen ezért a szabadidő kérdéseinek a megválaszolása elválaszthatatlan a termelési viszonyok ellentmondásainak kritikájától. A termelési viszonyok ezen ellentmondásai nem oldhatók fel a munka történelmileg nem reflektált tárgyi viszonyaiban, azaz a történelmi ellentmondások nem foghatók fel elvontan szükségszerű ellentmondásokként. Tehát a szabadidő nem maradhat meg elvont ellentétben a munkaidővel.

7. A szabadidő része a munkás mindenkori újratermelésének. Ezt az újratermelést a termelés szükségletei határozzák meg.

8. "Az idő a képességek stb. kifejlődésének tere." A valóban szabadidő eredménye és feltétele az emberi képességek és szükségletek totalitásának, tehát semmiképpen sem lemondás azokról. Ez a totalitás csak a múltbeli munkán, mint talapzatán nyugvó korláttalan termelékenység bázisán bontakozhat ki, szabad társadalmi viszonyok között. Korlátolt termelési viszonyok között nem jöhetnek létre korlátlan emberi lehetőségek.

MUNKAI DŐ - SZABADI DŐ

1. A szabadidő a szabad bér munkás-lét kategóriája

"Az árucseré önmagában véve csak olyan függőségi viszonyokat foglal magában, amelyek saját természetéből fakadnak. Ha ezeket feltételezzük, a munkaerő¹ csak akkor és annyiban jelenhetik meg áruként a piacon, amikor és amennyiben saját birtokosa - az a személy akinek munkaereje - áruba bocsátja, illetve eladja. Hogy birtokosa áruként eladhassa, ahhoz szükséges, hogy rendelkezhessék vele, tehát szabad tulajdonosa legyen munkaképességének, személyének. Ő és a pénztulajdonos a piacon találkoznak, s mint egyenrangú árutulajdonosok lépnek viszonyba egymással, csak abban különböznek, hogy az egyik vevő, a másik eladó, jogilag tehát mindketten egyenlő személyek. Hogy ez a viszony tovább tartson, ehhez szükséges, hogy a munkaerő tulajdonosa munkaerejét mindig csak meghatározott időre adja el, mert ha mindenestül, egyszer s mindenkorra eladja, akkor önmagát adja el, szabad emberből rabszolgává, árutulajdonosból áruvá változik. Mint személynek állandóan olyan viszonyban kell lennie munkaerejével mint tulajdonával, és ezt csak akkor teheti meg, ha munkaerejét mindig csak átmenetileg, csak meghatározott időtartamra bocsátja a vevő rendelkezésére, engedi át elhasználásra, tehát elidegenítésével nem mond le tulajdonáról.²

A második lényeges feltétele annak, hogy a pénztulajdonos a munkaerőt a piacon mint árut képpen találja az, hogy a munkaerő tulajdonosa ne adhasson el árukat, amelyekben munkája tárgyasult,

hanem kénytelen legyen magát a munkaerejét, amely csak az ő eleven testi mivoltában létezik, áruba bocsátani.

Ahhoz, hogy valaki munkaerejétől megkülönböztetett árukat adhasson el, természetesen termelési eszközökkel, például nyersanyagokkal, munkaszerszámokkal stb. kell rendelkeznie." /A tőke I. 161-162.1./

2. A munkaerő olyan specifikus áru, amely nagyobb mennyiségű árut képes előállítani, mint ami újratermeléséhez szükséges

"Nézzük csak meg a dolgot közelebbről. A munkaerő napi értéke 3 shilling volt, mert benne egy fél munkanap testesült meg, vagyis mert a munkaerő napi termeléséhez szükséges létfenntartási cikkek egy fél munkanapba kerülnek. Azonban a múltbeli munka, amely a munkaerőben rejlik, és az eleven munka, amelyet a munkaerő ki tud fejteni, vagyis napi fenntartási költsége és napi kifejtése két egészen különböző nagyság. Az első szabja meg a csereértékét, a második alkotja használati értékét. Az, hogy a munkás 24 órai életbentartására fél munkanap szükséges, egyáltalában nem akadályozza meg a munkást abban, hogy egy egész napon át dolgozzék. A munkaerő értéke és a munkafolyamatban való értékesülése tehát két különböző nagyság. Ez az értékkülönbség lebegett a tőkés szeme előtt, amikor a munkaerőt megvette."

3. A többletmunka minden társadalmi forma sajátja

"Csak az a forma³, amelyben ezt a többletmunkát⁴ a közvetlen termelőből kipréselik, különbözteti meg a gazdasági társadalomalakulatokat egymástól, például a rabszolgaság társadalmát a bér munkáétól." /A tőke I. 205.1./

4. A többletmunka kisajátítása először a kapitalizmusban vált határozatlanná

"A tőke a többletmunkát nem feltalálta. Mindenütt, ahol a társadalom egy része a termelési eszközök monopóliumával rendelkezik, a munkásnak, akár szabad ember, akár nem, az onmaga fenntartásához szükséges munkaidőhöz többletmunkaidőt kell hozzátennie, hogy a létfenntartási eszközöket megtermelje a termelési eszközök tulajdonosai számára; egyremegy, hogy ez a tulajdonos athéni nemes, etruszk teokrata, civis romanus, normann báró, amerikai rabszolgatartó, oláh bojár, modern landlord vagy tőkés-e. Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a terméknek nem a cse-reértéke, hanem a használati értéke a döntő, akkor a többletmunkát a szükségletek szűkebb vagy tágabb kore korlátozza, de magának a termelésnek a jellegéből nem fakad korlátlan szükséglet a többletmunkára." /A tőke I. 220-221.1./

5. A munkanap⁵

"»Mi egy munkanap?» Mekkora időn át fogyaszt-hatja a tőke a munkaerőt, amelynek napi értékét megfizeti? »Meddig hosszabbítható meg a munkanap a magának a munkaerőnek újratermeléséhez szükséges munkaidőn túl?» Ezekre a kérdésekre, láttuk, a tőke így felel: A munkanap naponta teljes 24 órából áll, levonva ebből azt a kevés pihenő órát, amely nélkül a munkaerő teljességgel felmondja megújuló szolgálatát. Először is magától értetődik, hogy a munkás egész élete folyamán semmi más, csak munkaerő, hogy ezért teljes rendelkezésre álló ideje természet és jog szerint munkaidő, tehát a tőke onértékesítéséhez tartozik. Az emberi művelődésre, szellemi fejlődésre, szociális funkciók teljesítésére, a társas érintkezésre, a fizikai és szellemi erőkre fordított idő, sőt a vasárnap ünnepi ideje - még a szombatnapot megszentelők országában is - merő lárifári! De mértéktelen, vak törekvésében, a többletmunkára irányuló olthatatlan farkasétvágyában a tőke átgázol a munkanap maximá-

lis korlátain - nemcsak erkölcsi, hanem tisztán fizikai korlátain is. Bitorolja a test növekedésére fejlődésére és egészségének fenntartására szolgáló időt. Elrabolja a szabad levegő és a napfény fogyasztásához szükséges időt. Lecsipeget az étkezési időből, s azt, ha csak lehet bekebelezi magába a termelési folyamatba; úgyhogy a munkásnak mint puszta eszköznek, úgy adják a táplálékot, mint kazánnak a szenet, gépnek a zsirt vagy az olajat. Az életerő gyűjtésére, megújítására és felfrissítésére szolgáló egészséges alvást annyi ideig tartó dermedtségre redukálja, amennyit egy abszolút kiemerült szervezet újjáéledése nélkülözhetetlenné tesz. Ahelyett, hogy a munkaerő normális fenntartása határozná meg a munkanap korlátját, itt, megfordítva, a naponta lehetséges legnagyobb erőki-fejtés - bármilyen betegesen erőltetett és kinos is az - határozza meg a munkás pihenőidejének a korlátját. A tőkét nem érdekli a munkaerő élettartama". /A tőke I. 248-249. l./

"Egy normál munkanap megállapítása a tőkes és a munkás között sokszáz éven át folyó harcnak az eredménye. E harc története azonban két ellentétes áramlatot mutat. Hasonlítsuk össze például korunk angol gyári törvényhozását a XIV. századtól egészen a XVIII. század közepéig hozott angol munkastatutumokkal. Míg a modern gyári törvény a munkanapot erőszakosan megrövidíti, e statutumok arra töreksenek, hogy erőszakosan meghosszabbítsák azt. Mindenestre a tőke igényei embrióállapotában - amidőn még csak lesz, amidőn tehát még nem puszta - gazdasági viszonyok hatalmával, hanem az államhatalom segítségét is igénybe véve biztosítja magának az elegendő mennyiségű többletmunka felszívásának jogát - teljességgel szerények, ha összehasonlítjuk azokkal az engedményekkel, amelyeket férfikorában morogva és vonakodva meg kellett tennie. Évszázadokba kerül, amíg a "szabad" munkás a fejlett tőkés termelési mód következtében önként hajlandó lesz, azaz társadalmilag kényszerül arra, hogy szokásos létfenntartási eszközeinek áráért életének egész tevékeny idejét, sőt magát a munkaképességét, elsőszülöttségi jogát, egy tál lencsé-

ért eladja. Ezért természetes, hogy a munkanapnak az a meghosszabbítása, amelyet a tőke a XIV.sz.közepeától a XVII. század végéig államhatálmilag a teljeskorú munkásokra ráerőszakolni törekszik, körülbelül egybeesik a munkaidőnek azzal a korlátjával, amelyet a XIX. század második felében itt-ott államilag emeltek a gyermekvér tőkévé változtatása elé." /A tőke I. 254-255.l./

"Meg kell vallani, hogy munkásunk másképp jön ki a termelési folyamatból, mint ahogy oda belépett. A piacon mint »munkaerő«-áru tulajdonosa lépett szembe más árutulajdonosokkal, mint árutulajdonos az árutulajdonossal. A szerződés, amelyvel munkaerejét eladja a tőkésnek úgyszólván fekete fehér alapon bizonyította, hogy szabadon rendelkezik önmaga fölött. Az alku megkötése után kiderül, hogy a munkás nem volt »szabadon cselekvő«, hogy az idő, amelyre szabadságában áll munkaerejét eladni, olyan idő, amelyre kénytelen azt eladni, hogy a valóságban szipolyozója nem engedi el, ameddig egy izom, egy in, egy csepp vér kizsákmányolható. »Védelműl« »kinjaik kigyója« ellen, a munkásoknak össze kell fogniuk, és mint osztálynak állami törvényt kell kikényszeríteniük, egy lebíratatlan társadalmi akadályt, mely őket megakadályozza abban, hogy a tőkével kötött önkéntes szerződéssel halálra és rabszolgaságra adják el magukat és fajtajukat. Az »elidegeníthetetlen emberi jogok« pompázatos listája helyébe a törvényileg korlátozott munkanap szerény Magna Chartája lép, amely »végre tisztázza azt, hogy mikor végződik az az idő, amelyet a munkás elad, és mikor kezdődik az őt magát megillető idő.«" /A tőke I. 285.l./

6. A kapitalista termelési nyerség kibontakozása lehetővé teszi a szükséges munka csökkenését. Azonban ez, "az ellentétes forma" miatt nem jelenti önmagában a munkaidő csökkenését

"Bizonyos szempontból az abszolút és relatív értéktöbblet⁶ közötti különbség egyáltalában illúziórikusnak látszik. A relatív értéktöbblet abszo-

lút, mert abszolút meghosszabbítását tételezi fel a munkanapnak azon a munkaidőn túl, amely magának a munkásnak a megélhetéséhez szükséges. Az abszolút értéktobblet relatív, mert a munkatermelékenység olyan fejlődését tételezi fel, amely megengedi a szükséges munkaidőnek a munkanap egy részére való korlátozását. Ha azonban az értéktobblet mozgását tartjuk szem előtt, akkor az egyféleségnek ez a látszata eltűnik. Mihelyt a tőkés termelési mód egyszer létrejött és általános termelési móddá lett, a különbség abszolút és relatív értéktobblet között érezteti magát, mihelyt arról van szó, hogy az értéktobblet rátáját egyáltalában növeljük. Feltételezve, hogy a munkaerőt értékén fizetik meg, ez előtt az alternatíva előtt állunk: ha a munka termelőereje és intenzitásának normálfoka adott, az értéktobblet csak alkatrészeinek, a szükséges munkának és a tobbletmunkának relatív nagyságváltoztatása révén emelhető, ami viszont - ha nem akarjuk, hogy a bér a munkaerő értéke alá süllyedjen - változtatást tételez fel a munka termelékenységében vagy intenzitásában.

Ha a munkásnak minden idejére szüksége van ahhoz, hogy a maga és faja fenntartására szükséges létfenntartási eszközöket megtermelje, akkor nem marad ideje, hogy ingyen dolgozzék más személyek számára. A munka bizonyos termelékenységi foka nélkül a munkásnak nincs ilyen rendelkezésre álló ideje, ilyen folos idő nélkül nincs tobbletmunka és ezért nincsenek tőkések, de nincsenek rabszolgatartók, nincsenek feudális bárók, egyszóval nincs nagytulajdonos osztály sem." /A tőke I. 474-474.1./

"Kétségtelen tény, hogy a gépi berendezés onmagában nem felelős a munkásoknak a létfenntartási eszközöktől való »szabaddá tételéért«. Olcsóbbítja, szaporítja a terméket abban az ágban, amelyet megragad, és eleinte változatlanul hagyja a más iparágakban termelt létfenntartási eszközök tomegét. Bevezetése után a társadalomnak tehát ugyanannyi vagy több létfenntartási eszköze van a kiszorított munkások számára, mint előtte, egészen

figyelman kívül hagyva az évi terméknek azt a rop-
pant részét, amelyet a nemdolgozók elpocsékolnak..
A gépi berendezés tőkés alkalmazásától elválaszt-
hatatlan ellentmondások és antagónizmusok rem lé-
teznek, mert nem magából a gépi berendezésből ha-
nem annak tőkés alkalmazásából nőnek ki! Minthogy
tehát a gépi berendezés önmagában tekintve a mun-
kaidőt megrövidíti, míg tőkés módon alkalmazva a
munkanapot meghosszabbítja, önmagában a munkát
megkönnyíti, tőkés módon alkalmazva intenzitását
fokozza, önmagában az ember győzelme a természeti
erő felett, tőkés módon alkalmazva az embert a
természeti erő révén leigazza, önmagában a terme-
lő gazdagságát noveli, tőkés módon alkalmazva a
termelőt pauperré teszi stb..." /A tőke I. 411-
412.1./

"A munka fokozott termelőereje és növekvő
intenzitása egy irányban egyformán hat. Mindkettő
megrövidíti tehát a munkanapnak azt a részét, amely
a munkásnak létfenntartási eszközei, illetve
egyenértékük megtermeléséhez kell. A munkanap ab-
szolút minimális határát egyáltalában ez a szüksé-
ges, de összehúzódnásra képes alkatrésze alkotja.
Ha az egész munkanap erre zsugorodnék össze, akkor
eltűnnék a többletmunka, ami a tőke uralma alatt
lehetetlen. A tőkés forma kiküszöbolése megengedi,
hogy a munkanapot a szükséges munkára korlátozzák.
Mindazonáltal az utóbbi - különben változatlan ko-
rülmények között - kitágulna. Egyrészt mert a mun-
kás életfeltételei gazdagabbak és életigényei na-
gyobbak lennének. Másrészt a mostani többletmunka
egy része a szükséges munkához számítana, tudniil-
lik az a munka, amely egy társadalmi tartalék- és
felhalmozási alap létrehozásához szükséges.

Mennél jobban nő a munka termelőereje, annál
jobban meg lehet a munkanapot rövidíteni, és men-
nél jobban megrövidítik a munkanapot, annál jobban
nöhet a munka intenzitása. Társadalmilag tekintve
a munka termelékenységéé gazdaságosságával is nő."
/A tőke I. 490-491.1./ "Ha a munka intenzitása és
termelőereje adott, akkor a társadalmi munkanapnak
az anyagi termeléshez szükséges része annál rovi-

debb, az egyének szabad, szellemi és társadalmi tevékenysége számára meghódított időrészt tehát annál nagyobb, mennél egyenletesebben oszlik el a munka a társadalom valamennyi munkaképes tagja között, mennél kevésbé tudja egy társadalmi réteg a munka természeti szükségességét önmagáról elhárítani és egy más rétegre áthárítani. A munkanap rövidítésének abszolút határa ebben az irányban a munka általánossá válása. A tőkés társadalomban azáltal termelnek szabadidőt egy osztály számára, hogy a tömegek egész életidejét munkaidővé változtatják át." /A tőke I. u.o./

7. A munkaidő megrövidítésének politikai célkitűzése összefonódik a társadalom felszabadulásának történelmi kérdésével⁷

"Magától értetődik, hogy maga a munkaidő, azáltal, hogy normális mértékre van korlátozva, továbbá hogy immár nem valaki más számára, hanem önmagam számára történik, a gazda és emberek közötti stb. társadalmi ellentétek megszüntetésével együtt, mint valóban társadalmi munka, végül mint a rendelkezésre álló idő bázisa egészen más, szabadabb jelleget kap, és hogy az ember munkaideje, akinek egyszersmind rendelkezésre álló ideje is van, sokkal magasabb minőségű kell, hogy legyen, mint a munkaállat ideje." /Ért. többt.-elm. III.r. 232.1./

MUNKA - TERMELÉS - SZABADIDŐ

1. A szabadidő a szabad vérmunkás kategóriája.
Eppen ezért a szabadidő olyan társadalmi és
történelmi viszony, amit nem lehet felcse-
rélni a munka történelmileg nem reflektált
tárgyi viszonyaival⁸

"Ugyanabban a mértékben, ahogy a politikai gazdaságtan kifejlődött - és ez a fejlődés, amennyiben az alapelveket illeti legélesebb kifejezést Ricardóban kapta -, a munkát úgy ábrázolták, mint az érték egyetlen elemét és a használati érték egyetlen teremtményét; s a termelőerők fejlődését mint egyetlen eszközt a gazdaság valóságos gyarapítására; a munka termelőerőinek lehető legnagyobb fejlődését mint a társadalom gazdasági bázisát. Ez ténylegesen a tőkés termelés bázisa. Ricardo írása nevezetesen, mivel az érték törvényét úgy ábrázolja, mint amit sem földtulajdon, sem a tőkés felhalmozás stb. nem tör meg, tulajdonképpen csak azal foglalkozik, hogy kiküszöböljön minden ellentmondást vagy jelenséget, amely ennek a felfogásnak ellentmondani látszik. De ugyanabban a mértékben, ahogy a munkát mint a csereértéknek egyetlen forrását és mint a használati értéknek az aktív forrását értették meg, ugyanabban a mértékben a "tőkét" ugyanazok a közgazdászok és nevezetesen Ricardo is /még inkább Torrens, Malthus, Bailey stb. utána/ mint a termelés szabályozóját, a gazdagság forrását és a termelés célját fogták fel, a munkát ezzel szemben mint bérmunkát, s ennek hordozóját, valóságos szerszámát mint szükségképpen paupert /amihez ezenkívül még Malthus népesedési elmélete járult/, pusztá termelési költséget és termelési

szerszámmal, aki a bér minimumára van utalva, s ez alá kell esnie, mielőtt a tőke számára "felesleges" tömegben létezik. Ebben az ellentmondásban a politikai gazdaságtan pusztán a tőkés termelés, vagy ha akarjuk, a bér munka lényegét mondta ki; az önmagától elidegenült munkáét, amellyel az általa létrehozott gazdagság mint idegen gazdagság, saját termelőereje, mint termékének a termelőereje, gazdagodása mint önelszegényedése, társadalmi hatalma, mint a társadalom felette való hatalma lép szembe. De a társadalmi munkának ezt a meghatározott, sajátos történelmi formáját, ahogy ez a tőkés termelésben megjelenik, ezek a közgazdászok mint általános, örök formát, mint természeti igazságokat mondják ki, és ezeket a termelési viszonyokat mint a társadalmi munkának abszolúte /nem történelmileg/ szükségszerű, természetszerű és ésszerű viszonyait. Teljességgel a tőkés termelés látókörének foglyaiként az ellentétes formát, amelyben a társadalmi munka itt megjelenik, éppoly szükségesnek jelentik ki, mint magát azt a munkát, megszabadítva ettől az ellentétől. Azáltal, hogy így egyik oldalon abszolút módon a munkát /mert számukra a bér munka azonos a munkával/ és a másik oldalon éppoly abszolút módon a tőkét, a munkás szegénységét és a nem-munkás gazdagságát egy lélegzetre mondják ki a gazdagság forrásának, állandóan abszolút ellentmondásokban mozognak, anélkül, hogy a legcsekélyebb sejtelmük volna róla." /Ért.többl.-elm.III.r. 233-234.1./

"A munkafolyamat, ahogy azt egyszerű és el-
vont mozzanataiban leírtuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja az élet valamennyi társadalmi formájának. Ezért nem volt szükségünk arra, hogy a munkást más munkásokhoz való viszonyában ábrázoljuk. Az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon - ez elegendő volt. Ahogy nem

érezni a búzán, hogy ki művelte, éppúgy nem látszik meg ezen a folyamaton sem, milyen feltételek között megy végbe, a rabszolga felügyelő durva ostorcsapásai alatt-e, vagy a tőkés aggódo pillanataitól kísérve." /A tőke I. 176.1./

"A bér munka egyetlen formája sem tudja, ám-bár mindegyik formája leküzdheti a másikat a visszasságait, leküzdni magának a bér munkának a visszasságait." /MEM 46/I.44.1./

"Amennyiben a közgazdászok a tőkét örök termelési viszonyként ábrázolják, feloldják a munkának az anyagi feltételeihez való általános viszonyaira, amelyek minden termelési módban közösek és semmit sem tartalmaznak a tőke sajátos jellegéből....." /Ért.többl.-elm.III.r. 239.1./

2. A termelés: az emberi viszonyok termelése

"A munkaterméknek és magának a munkának, az objektív munkafeltételeknek és a szubjektív munkaerőnek a szétválása volt tehát a tőkés termelési folyamat ténylegesen adott alapja, kiindulópontja.

Ami azonban kezdetben csak kiindulópont volt, az a folyamat pusztá folytonossága, az egyszerű újratermelés révén állandóan újratermelődik és örökössé válik mint a tőkés termelés saját eredménye. Egyrészt a termelési folyamat az anyagi gazdagságot folytonosan tőkévé változtatja át, értékesítési és élvezeti eszközzé a tőkés számára. Másrészt a munkás állandóan úgy kerül ki a folyamatból, mint ahogy belépett - mint a gazdagság személyi forrása, de megfosztva minden eszköztől, amellyel ezt a gazdagságot a maga számára megvalósíthatná. Minthogy saját munkája tőle magától a folyamatba való belépése előtt elidegenült, minthogy a tőkés elsajátította és bekebelezte, ez a munka a folyamat alatt állandóan idegen termékként tárgyasul. Minthogy a termelési folyamat egyszersmind a munkaerő elfogyasztásának folyamata a tőkés által, a munkás terméke nemcsak áruvá alakul folyamatosan,

hanem tőkévé is, olyan értékke, amely az értéket teremtő erőt kiszípolyozza, olyan létfenntartási eszközökké, amelyek személyeket vásárolnak, olyan termelési eszközökké, amelyek a termelőt alkalmazák. Ezért maga a munkás az objektív gazdagságot állandóan mint tőkét, mint számára idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat termeli, és a tőkés állandóan termeli a munkaerőt mint szubjektív, saját tárgyasulási és megvalósulási eszközeitől elválasztott elvont, pusztán a munkás testében létező gazdagságforrást, egyszóval a munkást, mint bér munkást. A munkásnak ez az állandó újratermelése, vagyis megörökítése a tőkés termelés sine qua non-ja." /A tőke I. 528-529.1./

"Ha a polgári társadalmat nagyjában és egészében vesszük szemügyre, akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember, a maga társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van, mint termék stb., csak mozzanatként, eltűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban. A közvetlen termelési folyamat maga itt csak mozzanatként jelenik meg." /MEM 46/II.175.1./

3. A polgári termelés a gazdagságot mint a munkás szegénységét termeli

"Mármost a gazdagság egyrészt olyan dolog, amely a dolgokban, anyagi termékekben valósul meg, amelyekkel az ember mint szubjektum áll szemben; másrészt mint érték a gazdagság idegen munka feletti pusztá parancsnoklás, amelynek célja nem az uralom, hanem a magánélvezet stb. Minden formában dologi alakban jelenik meg, akár tárgy, akár az egyénen kívül és véletlenül mellette lévő tárgy által közvetített viszony. Ily módon a régi szemlélet, amelyben az ember jelenik meg a termelés céljaként - bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is -, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként. Valójában azonban, ha a

korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők - mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erőfeletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása - aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés -, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyan-
nak előre adott mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságában termeli magát újra, hanem totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van? A polgári gazdaságtanban - és a neki megfelelő termelési korszakban - az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külöleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ a magasabbrendűnek jelenik meg. Másrészt valóban az mindenben, ahol zárt alakot, formát és adott lehatárolást keresünk. Az antik világ egy korlátolt állásponton való elégedettség; a modern világ viszont elégedetlenül hagy, illetve, ahol magában elégedettnek jelenik meg, ott közönséges." /MEM 46/I. 367-368.1./

4. A valóságos gazdagság kibontakozása: a termelékenység kibontakozása, a munka ellentétes formájának a felszámolása

"A valóságos gazdagság éppen - és ezt a nagyipar felfedi - az alkalmazott munkaidő és terméke közötti roppant aránytalanságban nyilatkozik meg, valamint éppúgy a tiszta elvonatkoztatásra redukált munka és az általa felügyelt folyamat termelési hatalma közötti minőségi aránytalanság-

ban. A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember örökként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. /Amit a gépi berendezésről mondtunk éppúgy érvényes az emberi tevékenységek kombinációjára és az emberi érintkezés fejlődésére./ Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít. A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka amelyet végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem saját általános termelőerejének elsajátítása az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén - egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg. Az idegen munkaidő-ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben. Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképpen nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A tömegek többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint kevesek munkátlansága az emberi faj általános erői fejlődésének. Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik és maga a közvetlen anyagi folyamat leveti a szűkösség és ellentétesség formáját. Az egyéniségek szabad fejlődése - és ezért nem a szükséges munkaidő redukálása azért, hogy többletmunkát tételjezen, hanem egyáltalán a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiünk számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén. A tőke maga a folyamatot végző ellentmondás /azáltal/, hogy a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételjezi. Csökkenti ezért a munkaidőt a szükséges munka

formájában, hogy növelje a fölösnek a formájában; ezért a fölös munkaidőt növekvő mértékben feltétleként - question de vie et mort - tételezi a szükséges munkaidő számára. Egyfelől tehát a tőke, a tudomány és a természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés valamennyi hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését /relative/ függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. A termelőerők és társadalmi vonatkozások - mindkettő a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldala - a tőke számára csak mint eszközök jelennek meg, és az ő számára csak eszközök is, hogy a maga korlátozott alapzatáról kiindulva termeljen. /MEM 46/II. 168-170.1./

5. A valóságos gazdagság:
a "rendelkezésre álló idő"9

"*Igazában akkor gazdag egy nemzet, ha tízenkét óra helyett csak hatot dolgoznak. A gazdagság nem többletmunkaidő feletti parancsnoklás" /reális gazdagság/, *hanem rendelkezésre álló idő" azon az időn kívül, amely a közvetlen termelésben szükséges mindegyik egyén és az egész társadalom számára." /MEM 46/II. 170.1./

6. E gazdagság alapja a termelékenység
kibontakozása, azaz a múltbeli munka
talapzatán kibontakozó jelen munka
termelőereje. E termelékenység való-
ságos állótőkéje az ember

"Minden egyén dolog formájában bír a társadalmi hatalommal. Fosszátok meg a dolgot ettől a társadalmi hatalmától és személyeknek kell adnotok személyek felett. Személyi függőségi viszonyok /eleinte egészen természetadta módon/ az első tár-

sadalmi formák, amelyekben az emberi termelékenység csak csekély mértékben, elszigetelt pontokon fejlődik. Dologi függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek ez a rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak a feltételeit." /MEM 46/I. 75.1./

"Amit valóban »felhalmoznak«, de nem mint holt tömeget, hanem mint elevent, az a munkás ügyessége, a munka fejlődési foka. /Persze a munka termelőereje fejlődésének mindenkori foka, amelyről kiindulnak, nemcsak mint a munkás adottsága, képessége van meg, hanem egyszersmind a tárgyi szervezetben is, amelyet ez a munka magának létrehozott és naponta megújít./ Ez az igazi prius, amely a kiindulópontot alkotja, és ez a prius egy fejlődésmenet eredménye. A felhalmozás itt asszimiláció, szakadatlan fenntartása és egyszersmind átformálása a már hagyományozottnak, realizáltnak. Ezen a módon teszi Darwin minden szervesnél, növényeknél és állatoknál, alakulásuk hajtó elvévé a »felhalmozást« az öröklődés révén, úgyhogy maguk a különböző szervezetek »halmozódás« révén képződnek, és csak »találmányai«, fokozatosan halmozott találmányai az eleven szubjektumoknak. De ez nem az egyetlen prius a termelés számára. Az állatnál és a növénynél a számára külső természet a prius, tehát mind a szervetlen természet, mind az ő vonatkozása más állatokhoz és növényekhez. Az ember, aki a társadalomban termel, éppígy már egy módosított természetet talál készen /sajátlag a saját tevékenységének szervévé átváltozott természetit is/ és a termelők egymás közötti vonatkozásait. Ez a felhalmozás részben a történelmi folyamatnak az eredménye, részben, az egyes munkásnál, ügyesség hagyományozása." /Ért.többl.-elm.III.r. 264-265.1./

"A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabadidőnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére. Ez a közvetlen termelési folyamat álláspontjáról úgy tekinthető, mint állótőke termelése; lévén ez az állótőke maga az ember. Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabadidővel - ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik -, az magától értetődik. A munka nem válhatik játékká, ahogy Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabadidő - amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő - a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásában tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásában, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik. Mindkettő számára, amennyiben a munka gyakorlati kézbevétele követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszersmind testgyakorlás." /MEM 46/II. 174-175.1./

7. A termelés ellentmondásai úgy jelennek meg, mint a munka ellentmondásai. Ezt a munka, mint kényszer fejezi ki. A munka kényszerjellege elválaszthatatlan a munka történelmi formáitól, azaz a termeléstől¹⁰

"..... mint átkot tekintti A.Smith a munkát. A »nyugalom« jelenik meg az adekvát állapotként, mint »szabadsággal« és »boldogsággal« azonos. Hogy az egyénnek, »egészségének, erejének, tevékenységének, ügyességének, jártasságának normális állapotában« szükséglete a munkának, a nyugalom megszüntetésének egy normális adagja is, az úgy látszik egészen távol áll A.Smithtől. Persze maga a

munka mértéke úgy jelenik meg, mint ami külsőleg adott, az elérendő cél és azon akadályok révén, amelyeket eléréséhez a munkának le kell küzdenie. Hogy azonban akadályoknak ez a leküzdése magánvalóan a szabadság tevékenykedése - és hogy továbbá a külső célok a pusztán külső természeti szükségyszerűség látszatát levetve maradnak meg és mint olyan célokat tüzik ki őket, amelyeket csak maga az egyén tüzik ki - tehát mint a szubjektum önmegvalósítása, tárgyasulása, ezért mint reális szabadság, amelynek akciója éppen a munka -, ezt A. Smith éppúgy nem sejteti. Persze igaza van abban, hogy a munka történelmi formáiban - mint rabszolga-robot-, bérmutatva - a munka mindig taszítóan, mindig mint külső ény-szermunka jelenik meg, és vele szemben a nem-munka mint „szabadság és boldogság”. Ez kettősen érvényes: erre az ellentétes munkára; és - ami ezzel összefügg - arra a munkára, amely még nem hozta létre magának a - szubjektív és objektív - feltételeket /vagy a pásztor stb. állapottal szemben is, amely elvesztette ezeket/, hogy a munka vonzó munka, az egyén önmegvalósítása legyen, ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy pusztán mulatság legyen, pusztán szórakozás, ahogy Fourier erős grizettes naivitással felfogja. A valóban szabad munkálkodás, például a zeneszerzés egyszersmind átkozottul komoly dolog, igen intenzív erőfeszítés. Az anyagi termelés munkája ezt a jelleget csak azáltal kaphatja meg, hogy 1. társadalmi jellege tételezve van, 2. hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg. Egyébként A. Smith csak a tőke rabszolgáira gondol. Például még a középkor félig művészi munkása sem sorolható be Smith definíciója alá.” /MEM 46/II. 85-86.1./

3. A szabadidő /csakúgy mint a munkaidő/ része az egyén társadalmi megtermelésének. A szabadidő tartalmi ellentmondásai ezért a társadalmi termelés ellentmondásai

"A középkorban az élvezetek teljesen osztályozottak voltak; minden rendnek megvoltak a maga különös élvezetei és a maga különös élvezési módja. A nemesség volt a kizárólagos élvezésre kiváltsággal bíró rend, míg a burzsoáziánál már létezett a hasadás, munka és élvezet között, és az élvezet alá volt rendelve a munkának. A jobbágyoknak, a kizárólag munkára rendeltetett osztálynak csak szerfölött kevésszámú és korlátozott élvezetei voltak, amelyek inkább véletlenül jutottak nekik, uraik szeszélyétől és más véletlen körülményektől függtek és alig jöhetnek számba.-A burzsoázia uralma alatt az élvezetek a társadalom osztályaitól kapták formájukat. A burzsoázia élvezetei azon anyaghoz igazodtak, amelyet ez az osztály különböző fejlődési fokain termelt, és az egyénektől, valamint attól, hogy az élvezetet folytonosan alárendelik a pénzszerzésnek, azt az unalmas jelleget kapták, amellyel még ma is bírnak. A proletáriátus élvezetei egyrészt a hosszú munkaidő folytán, amely az élvezetszükségletet a legmagasabbra fokozta, másrészt pedig a proletár számára hozzáférhető élvezetek minőségi és mennyiségi korlátozottsága folytán jelenlegi brutális formájukat öltötték. - Valamennyi eddigi rend és osztály élvezeteinek egyáltalán vagy gyerekesnek, fárasztónak vagy brutálisnak kellett lenniök, mert mindig el voltak választva az egyének egész élettevékenységétől, életük voltaképpeni tartalmától és többé-kevésbé arra szorítkoztak, hogy egy tartalmatlan tevékenységnek egy látszólagos tartalmat adtak. Ezeknek az eddigi élvezeteknek a kritikájára természetesen csak akkor kerülhetett sor, amikor a burzsoázia és a proletáriátus közötti ellentét már annyira kifejlődött, hogy az eddigi termelési és érintkezési mód kritikája is lehetővé vált." /MEM 3. 411.1./

"Sok rendelkezésre álló idő teremtmése" a szükséges munkaidőn kívül egyáltalán a társadalom és mindegyik tagja számára /azaz tér teremtmése az egyes ember, ezért egyben a társadalom teljes erőinek kifejlődése számára/, a nem-munkaidőnek ez a teremtmése úgy jelenik meg a tőke álláspontjáról, akárcsak valamennyi korábbi fokon, mint némelyek nem-munkaideje, szabad ideje. A tőkénél járult hozzá, hogy a tömegek többletmunkaidejét a művészet és a tudomány minden eszközével noveli, mert gazdagsága közvetlenül a többletmunkaidő elsajátításában áll; mivel célja közvetlenül az érték, nem a használati érték. Ily módon a tőke, onakarata ellenére, szerszámul szolgál társadalmilag rendelkezésre álló idő eszközeinek megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy súlylyedő minimumra redukálják, és ily módon mindenki idejét szabaddá tegyék saját fejlődése számára. De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át. Ha az előbbi túl jól sikerült neki, akkor többlettermelésben szenved, és akkor a szükséges munkát megszakítják, mert a tőke nem tud többletmunkát értékesíteni. Mivel inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitunik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához béklyózní, hanem magának a munkástömegeknek kell elsajátítania a maga többletmunkáját. Ha ezt megtette - és ezzel a rendelkezésre álló időnek nincs többé ellentétes létezése -, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár most mindenki gazdagságára számítják majd a termelést, mindenkinek a rendelkezésre álló ideje nő. Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje. Akkor már semmiképpen sem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke. A munkaidő, mint a gazdagság mértéke magát a gazdagságot mint szegénységen alapuló tételézi, a rendelkezésre álló időt pedig mint a többletmunkaidőhöz való ellentétben és ellentét által létezőt - vagyis az egyén egész ide-

jének munkaidőként való tételezése, és ezért az egyén pusztán munkássága degradálása, a munka alá való besorolása. Ezért a legfejlettebb gépi berendezés most arra kényszeríti a munkást, hogy hosszabb ideig dolgozzék, mint a vadember teszi vagy mint ő maga a legegyszerűbb és legdurvább szerszámokkal tette." /MEM 46/II.171-172.1./

9. A szabadidő /egyaltalan: az idő/, felszabadítása azonos a termelőerők kibontakozásával és az ellentétesség felszámolásával. Korlátozott termelési viszonyok között, a termelékenységek szűkességének a viszonyai között nem jöhetnek létre korlátlan emberi lehetőségek

"Többletmunkának általában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának mindig lennie kell. A tőkés rendszerben, valamint a rab-szolgaság stb. rendszerében csak antagonisztikus formája van és a társadalom egy részének a semmittevése egészíti ki. Bizonyos mennyiségű többletmunkára szükség van, ezt követeli a véletlenek elleni biztosítás, ezt követeli az újratermelési folyamat szükségesszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő mind további bővítése, amit tőkés szempontból felhalmozásnak nevezünk. A tőke egyik civilizáló oldala az, hogy a többletmunkát oly módon és olyan feltételek mellett kényszeríti ki, amelyek a termelőerők, a társadalmi viszonyok fejlődése és egy új, magasabbrendű alakulat elemeinek a szempontjából előnyösebbek, mint a korábbi formák, a rab-szolgaság jobbágyság stb. Ily módon egyrészt olyan fokra vezet, amelyben a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést /beleértve annak anyagi és intellektuális elonyeit/; másrészt megteremti azoknak a viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek egy magasabbrendű társadalmi formában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe. Mert a többletmunka, a munka termelőerejétől függően, nagy lehet

kis összmunkanap mellett, és viszonylag kicsi, nagy összmunkanap mellett..... Azután meg a munka termelékenységtől függ, hogy meghatározott időben, tehát ugyancsak meghatározott többletmunkaidőben, mennyi használati értéket termelnek. A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunkaidő tartamától, hanem annak termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csak ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kivülesik az anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, amelyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelenti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az, mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek megfelelően legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán, mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése." /A tőke III.k. 785-786.l./

"Hogy az emberi nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének a rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyedek kifejlődésével, hogy tehát az egyé-

niség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyekben az egyes egyedeket feláldozzák, ezt nem értik meg...." /Ert.több1.-elm.II.r. 100-101.1./

J e g y z e t e k

1. A munkaerő fogalma: A tőke I. 160.1.
2. Itt Marx Hegelre támaszkodva fejti ki ezt.
A tőke I. 162.1.
3. A forma fogalmáról. Amikor Marx a termelést, mint a munka formáját hangsúlyozza, akkor a forma nem üres tartály, hanem magának a szubsztanciának /a munkának/ a formája, azaz történelmileg szükségszerű változása. A tartalmat a munka sajátos termelőereje, érintkezési és emberi viszonyai jelentik. A munka szubsztanciaként való hangsúlyozása nagyon fontos módszertani kérdés. Itt csak utalhatunk a szubsztancia -tartalom- forma kibontakozásának történetfilozófiai elemzésére. /MEM 46/1. 355-391.1./ Ennek különösen jelentős szerepe lesz a II.r. 1. és 2. pontjainak értelmezésénél.
4. A szükséges munka fogalma és ennek a kapitalista termelésben való megjelenése: A tőke I. 204-205.1. A többletmunka, mint tisztán történelmi termék: A tőke I. 222.1. Különösen érdekes példát hoz fel Marx arra vonatkozóan, hogy a többlettermék sohasem fakad "az emberi munkával veleszületett okult tulajdonságból". /A tőke I. 478-479.1./
5. A munkanap szociológiai értelemben is megrázó erejű leírása: A tőke I. 216-284.1. Marx itt nagyon sok "időmérleget" is készít.

Érdekes pl. amit az ún. relais-rendszerrel ír. Itt nagyon szellemes megjegyzése van Fourier "courtes seance"-airól is. /A tőke I. 237.1./

6. Az abszolút és a relatív értéktöbblet fogalma: A tőke I. 294-302.1. A tőkés termelésben való összefüggésük különösen a 302 lapon. Az, hogy a szabadidő kérdésében ez nagy szerepet kap, nyilvánvaló. Széles körű értelmezését ld.: Értéktöbblet-elméletek 3. rész 232.1. Ez különösen fontos a II. részben a 3-4-5-6 pontoknál.

Marx igen gyakran foglalkozik ezzel a kérdéssel, hiszen ez a termelékenység történelmi kifejlődésénél fontos összefüggés. Legpregnansabban talán - ha a fenti helyekkel ellentétes szempontból is - a Grundrisse-ben. /MEM 46/II. 174.1./ Ez összefüggésben van a "Jegyzetek" 11. pontja alatt írottakkal. Jelezném azonban, hogy a probléma már a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, valamint a Német ideológiában is igen sok helyen megfogalmazódik.

A relatív értéktöbblet termelése ugyanis az emberi termelőerők kibontakozásának egy sajátos történelmi megjelenése, a termelékenység kibontakozása, éppen ezért az emberi gazdagságnak egy ellentétes formában való megjelenése. Ez pedig a szabadidő problémájának egyik történelmileg kialakult középponti kérdése. Különösen abban a széles filozófiai perspektívában, amibe Marx az Értéktöbblet-elméletek Második rész 100-101. lapjain állítja. Az, hogy az emberi termelőerők antagonisztikus formában bontakoznak ki, nem egyszer azt eredményezi, hogy a forma miatt, a tartalmat is elutasítják, azaz a termelőerők, a szükségletek kibontakozását. Marx így fogalmazza meg a kérdés körül kialakult viták lényegét: "Egyik fél megörökíteni akarja az ellentétet a gyümölcse kedvéért. A másik, eltökélte, hogy avégett, hogy az ellentétől meg-

szabaduljon, feláldozza az antagonisztikus formában sarjadt gyümölcsöket." /Értéktöbblet-elméletek Harmadik rész 235.1./

7. A XIX.sz.-i munkásmozgalom számára, a munkaidő megrövidítésének a kérdése a szabadidő probléma szempontjából egyszerűen alapvető kérdés, stratégiai és taktikai kérdés. Az így megnyert idő tartalmi problematikuságának a felismerése akkor még nem vált politikailag aktuálissá. Marx igen sokat ír erről a harcról, elég az itt többször idézett Munkanap c. fejezetet megnézni A tőkéből. De ez a kérdés Marxnál sohasem szigetelődik el a társadalom teljes felszabadításának ügyétől. A tőkében politikai értelemben is igen széles perspektívát vázol fel. Elég itt egyetlen helyre utalnom: A tőke I. 490-491.1.
8. Itt egy nagyon fontos módszertani kérdésről van szó, amelynek megfelelő interpretálása nélkül nem rekonstruálható Marx koncepciója a szabadidőről. Ugyanis, ha a szabadidőt akár kvalitatíve, akár kvantitatíve a munkaidőből akarjuk levezetni, akkor feltétlenül a munkához, mint olyanhoz jutunk el, azaz a szabadidő tartalmilag a munkával szembeállítva, közvetlenül mint a munka elvont ellentéte tűnik elénk. A szabadidő tartalmilag döntő mozzanata ez esetben a munka kényszerétől, a szükségletek kényszerétől mint általában vett munkától és általában vett szükségletektől való megszabadulás lesz, ez viszont sajátos aszketizmushoz, ill. utopizmushoz vezet. Utopizmushoz annyiban, hogy így a szabadidő ellentmondásainak a feloldását egy Zukunftsstaat-szerűen ábrázolt jövőbe helyezi, vagy aszketizmushoz, ha a szabadidő kérdésének a középpontjába a szükségletekről való lemondás kerül. Ez Marx utópia-ellenességével, és aszkezis-ellenességével sohasem fért össze. Marx pl. az aszkeztist mindig úgy ábrázolta, mint ami a kapitalista termelés által az emberre kénysze-

riert lemondást önkéntessé változtatja, morális posztulátummá avatja, ideológiai követelménnyé emeli. Az aszkézis nem más, mint a társadalmi totalitáshoz való egyoldalú viszony, Marxnál viszont az emberi képességek és szükségletek mindenoldalú kibontakozása, a szabadidő szabaddá válásának alapvető feltétele. Az utópizmus, egyébként ezzel mélyen összefügg, nem egyszer megfogalmazója is volt, az aszkézisnek. Az utópizmus mindig önkéntesen vállalja az emberi képességek egyoldalúságát, s a társadalomnak, mint egységes szervezetnek a sokoldalú szükségleteit, s azt, hogy az előbbit alárendeli az utóbbinak, de egyoldalúan, történelmi perspektíva nélkül. /Gondoljunk Platonra./ Egyébként a szükségletek vagy az emberi képességek kibontakozása elé emelt morális korlátozásra az utópiák történetében bőven találunk példákat.

Marxnál a döntő mozzanat a szabadidő és a munkaidő elvont ellentmondásának a felszámolása, de itt a hangsúly egyértelműen az elvontságnak a felszámolására kerül. Marx ezt az összefüggést nem változtatja át elvont azonossággá, vagy lapos, pusztán deklarált dialektikává, hanem valóságos, konkrét ellentmondásosságában elemzi, azaz ezeket az ellentmondásokat mint történelmileg /és csak történelmileg/ kialakultakat elemzi. Ezek az ellentmondások nem a munka tárgyi vonatkozásaiból, hanem a munka sajátos történelmi megszervezéséből fakadnak.

9. A "rendelkezésre álló idő" kategóriáját Marx egy 1821-ben kiadott névtelen röpirat nyomán tárgyalja részletesen. /Értéktöbblet-elméletek Harmadik rész 214.1./ Marx vitatkozik a röpirat szerzőjével, aki éppen azt nem tisztázta, hogy a tőkés termelés, bármennyire is a társadalom nagy többségének a feláldozása árán bontakozik is ki, mégis az emberi termelőerők kibontakozásának sajátos formája. A kifejezést Marx több helyen is

"disposable time"-ként használja. A röpiratnak ezt a passzusát Marx több helyen is idézi... /ide a Grundrisse...-ből vettük át/, s az ismeretlen szerzővel folytatott polémiajában is - minden módszertani fenntartása ellenére is - elismerőleg nyilatkozik a gazdaságnak, mint rendelkezésre álló időnek a megfogalmazásáról, tehát, valóságos összefüggésekbe állítva a magáévá tette.

10. A munka kényszer jellege a munka ellentétes formájának a terméke, s mint ilyen nem elvi, hanem történelmi szükségszerűség. Az egyén besoroltsága a termelési feltételek alá, amennyiben már nem ő alkalmazza azokat, hanem azok őt, tulajdonképpen a marxi munkamegosztás-koncepció elemzésén keresztül lenne interpretálható. Itt nem mehetünk bele ebbe az összefüggésbe, pusztán jeleznénk a marxi munkamegosztásnak a kettős vonatkozását. Egyrészt ugyanis a termelési eszközök elosztását jelenti a társadalom tagjai között, másrészt a társadalom tagjainak az elosztását a munka különböző fázisai között. Az egyén besoroltsága e feltételek alá, éppen ezért jelenhet meg végzetszerűen, sorszerűen. Marxnál a munkamegosztás felszámolása ezért e besoroltság kizárólagosságának a felszámolása, azaz a termelési feltételeknek a társult egyének ellenőrzése alá való helyezése. Ezért pl. az ún. "szakidiotizmus" sem pusztán az egyénnek az egy szakmához való kötöttségét jelenti, hanem azt, hogy egy, vagy akár több szakmába is, korlátozott társadalmi viszonyaival lép be, azaz nem-szabad viszonyaival. Ennek semmiképpen sem valamilyen polihisztor utópia jelenti a megválaszolását. A munkást a kapitalista termelés egésze tette részmunkássá, mert a tőkének alapvető feltétele a részmunkás létezés, és mindig megújuló feltétele is.

11. Az élvezet /Genuß/ Marxnál egy közvetítő és közvetített kategória, amennyiben az egyén képességeit mint nembeli képességeket, s a nembeli képességeket mint az egyén elsajátításának tárgyait közvetíti. Az élvezet ebben az értelemben az egyén képességeinek mint általában vett emberi képességeknek, az egyén szükségleteinek mint valóban emberi szükségleteknek a tevékeny önélvézete. Ennek elhatárolását az élvezetfilozófiától Marx éppen a Német ideológia általunk idézett helyén végzi el.

Az élvezet, mint tartalmi kategória a szabadidő problémakörében bizonyos szempontból középponti szerephez juthat. Az élvezet ellentmondásos érvényesülése, sajátosan kifejezi azt az összefüggést, amilyen ellentmondásosan a társadalmilag megtermelt egyén, saját képességein keresztül a nembeli képességekhez, saját szükségletein keresztül az általában vett emberi szükségletekhez viszonyul. Az élvezet és a tevékenység összefüggése szintén alapvető kérdés lehet. Egyébként Marx visszavezette ezt a kategóriát arra a filozófiatörténeti hagyományra, amely az élvezet kérdését mindig is az emberi erők kibontakozásából, az ember morális integrációjából vezette le. Így válik el pl. a "hedone" Arisztotelesznél a szórakozástól.

Felhasznált kiadások:

MEM 3, 23, 25, 46. kötetek, valamint Értéktöbblet-elméletek. Bp., Kossuth. 1961.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	3
Előzetes tézisek.....	5
I. Munkaidő - szabadidő.....	8
II. Munka - termelés - szabadidő.....	16
Jegyzetek.....	30